

Orientalni utjecaji na rimsku religiju

Kujundžić, Miroslav

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:249950>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-18**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij pedagogije i povijesti (nastavnički smjer)

Miroslav Kujundžić

Orijentalni utjecaji na rimsku religiju

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij pedagogije i povijesti (nastavnički smjer)

Miroslav Kujundžić

Orientalni utjecaji na rimsku religiju

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijest,
znanstvena grana povijest starog vijeka

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2018.

Sažetak

U ovom radu govori se o utjecaju koji su na rimsku religiju imali kultovi maloazijskog, egipatskog, perzijskog i sirijskog prostora, pod zbirnim nazivom - orijentalni kultovi. Njihovim dolaskom u rimskoj religiji ukorijenit će se bogatstvo i raznolikost istočnih vjerovanja, koja su Rimljanima isprva bila strana i egzotična. Njihovo širenje potaknuto je intenziviranjem trgovine, putovanja, ali i ratovanja. Na temelju relevantne literature nastoji se identificirati razloge popularnosti orijentalnih kultova i analizirati društveno-političke uvjete prilikom njihove afirmacije u rimskom religijskom sustavu. Svi promatrani kultovi zahtijevali su obred inicijacije i obećavali su svojim vjernicima blaženi život nakon smrti. Odnos vlasti prema stranim kultovima najbolje je vidljiv upravo na primjeru orijentalnih. S jedne strane, kult Kibe i Atise bio je prihvaćen u rimski religijski sustav s najvećim počastima, a s druge strane, nerimski elementi kulta bit će podložni zabranama sve do tolerantnije politike careva. Zbog loših odnosa Rima i Egipta zabrane su pratile i širenje egipatskih kultova, prije svega Izidina i Serapisova, čiji će šaroliki obredi steći velik broj poklonika. Mitra, čija teološka pozadina i vjerski sustav počivaju na astralnim simbolima, okupljat će velik broj muških štovatelja i imati punu podršku careva koja je omogućila njegovo prerastanje u vrhovno božanstvo Rima. Još dva božanstva sirijske regije, Atargatis i Jupiter Dolichen, najbolji su pokazatelj općenitog sirijskog utjecaja na Rim. Orijentalni kultovi ostavit će traga i u kršćanstvu, od kojih će ono preuzeti neke elemente ikonografije i obreda.

Ključne riječi: misteriji, orijentalni kultovi, religija, Rim

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Kako se Oront uspio prelići u Tiber?	3
2. Kult Kibele i Atisa	6
2.1. Dolazak kulta u Rim	7
2.2. Svećenici <i>galli</i>	9
2.3. Svetkovine kulta i inicijacija	11
3. Kult Izide i Serapisa	14
3.1. Odnos rimske vlasti prema kultu	15
3.2. Obilježja štovanja i popularnost kulta	16
4. Kult Mitre	19
4.1. Štovanje i simbolika mitraizma	20
4.1.1. Teološka pozadina	21
4.1.2. Mitreji	22
4.2. Sol Invictus	24
4.3. Mitraizam i kršćanstvo	25
5. Sirijska božanstva	27
5.1. Atargatis.....	28
5.2. Jupiter Dolihen	30
Zaključak	33
Popis literature	35

Uvod

Religija je u antičkom Rimu bila sastavni dio života svih društvenih slojeva. Rimska religija je, s obzirom na vremenski raspon, širok pojam koji obuhvaća tradicionalne, ali i čitav niz novih kultova koji su na razne načine pristizali u Rim. Jedan od najsnažnijih utjecaja na oblikovanje rimske religije u posljednjim stoljećima Republike i prvim stoljećima Carstva bit će utjecaj orijentalnih kultova. Pridjev „istočni“ ili „orijentalan“ može se vrlo široko tumačiti, a za potrebe ovog rada bit će prikazani dominantni utjecaji kultova maloazijskog, egipatskog, perzijskog i sirijskog prostora. Ti su kultovi rimskoj religiji donijeli bogatstvo i raznolikost istočnih vjerovanja koja nisu uvijek pasivno primana, nego prilagođena rimskom pogledu na religiju.

Primarni je zadatak ovog rada identificirati razloge zbog kojih su orijentalni kultovi stekli široku popularnost među rimskim stanovništvom, ali i analizirati društveno-političke uvjete koji su omogućili tim kultovima afirmaciju u rimskom religijskom sustavu. Utjecaj koji su orijentalni kultovi imali nije bio ograničen samo na rimski religijski sustav, već je zahvatio i samo kršćanstvo. Iz tog razloga će se u radu prikazati značajke koje je kršćanstvo preuzelo od orijentalnih kultova, jer se njihov suodnos odvijao uglavnom na rimskom teritoriju.

Elementi koji su omogućili prihvaćanje orijentalnih kultova, ali i njihove karakteristike koje su privlačile nove sljedbenike, opisani su na samom početku rada. Nadalje će biti govora o kultovima božanstava Kibele i Atisa, koji će u specifičnim političkim okolnostima biti uvezeni u Rim. Pokazat će se da će rimska vlast i rimski puk različito prihvatiti njihove degutantne obrede, što će utjecati na odnos prema njima. Kontroverzno svećenstvo i osebjnost svetkovina bit će opisani u posebnim potpoglavljima. Egipat, koji je od ranih vremena smatran dijelom rimskog poimanja Istoka, u rimski religijski sustav unijet će nježnost obreda božice Izide i njezinog pratitelja Serapisa. Odnos prema njima će biti usko vezan uz političke odnose Rimske Republike i Egipta te će proći čitavo stoljeće dok se ne uspiju ukorijeniti u Rimskom Carstvu. Mitra, vjerojatno najpopularnije orijentalno božanstvo, ima podjednako mistično podrijetlo koliko i obrede te će simboli i teološkoj pozadini ovog kulta biti posvećeno više prostora. Upravo se u kontekstu mitraizma u literaturi najviše govoriti o „borbi“ pojedinih kultova, a posebno borbi s kršćanstvom, te će se ukratko usporediti i taj odnos. Sirijska božanstva će u samoj matičnoj zemlji predstavljati heterogena vjerovanja koja nisu prerasla u pravi religijski sustav. Usprkos tome, postojala su popularna božanstva čiji će se utjecaj proširiti gotovo svim rimskim teritorijima.

U kontekstu orijentalnih utjecaja često se pronalazi tumačenje da je inovacija rimskog carskog kulta proizašla iz istočnog poimanja vlasti kao božanske. Uistinu, na Istoku je božanski vladar bio davno prihvaćena tradicija i na primjeru vladavine cara Dioklecijana može se vidjeti koliko su se carevi trudili njegovati vlastito božanstvo. Ali isto tako, rimski carski kult nije bio nikakva novotarija i razvio se iz jednog autentično rimskog poimanja *geniusa* i *numena*.

Za ključne dijelove ovog rada korištena je uglavnom literatura na engleskom jeziku jer u domaćoj literaturi gotovo da ne postoji dublji pristup temi, a usmjerenost domaće literature na političku povijest ostavlja samo površna (i ponekad netočna) tumačenja.

1. Kako se Oront uspio prelići u Tiber?

Na prijelazu 1. i 2. stoljeća, u svojem djelu *Satires* ("Satire") Juvenal zapisuje sljedeći stih: „*Iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes (...)*“¹, što bi značilo: „Već se odavno sirijski Oront izlio u Tiber.“ Time je, u svom satiričnom tonu, htio dati do znanja da su se brojni istočni (orijentalni) kultovi tada ukorijenili u rimskom društvu i religiji te da su, po njegovom mišljenju, doveli do dekadencije. Kako je uopće došlo do toga da rimska religija postane mjesto okupljanja brojnih kultova i vjerovanja koji su isprva Rimljanima bili strani?

Prema tradicionalnom viđenju rimska mitologija nikad nije ni postojala nego su rimska božanstva oblikovana najviše pod grčkim utjecajem. Suprotno je mišljenje da su Rimljani imali svoju mitologiju kao i ostali indoeuropski narodi, ali su tijekom razdoblja srednje Rimske Republike grčki utjecaji u mitologiji prevladali.² Osim Grka, velik utjecaj na oblikovanje rimske religije od početka su imali Etrušćani, od kojih su Rimljani preuzeli, primjerice, proricanje augura i haruspika³ te gladijatorske igre, koje su kod Etrušćana bile igre u čast pokojnika. Ostaje otvoreno pitanje čiji su panteon Rimljani točno preuzeli, a s čijim bogove poistovjetili, no činjenica je da su grčka i etrušćanska božanstva imala utjecaj na antropomorfiziranje rimskih, tj. da su Rimljani pod njihovim utjecajem božanstva počeli doživljavati kao žive osobe.⁴ Takva rimska religija tijekom razdoblja Republike postala je organiziran državni kult u rukama posebnih državnih činovnika. Pojedinaac je mogao obavljati samo jednostavne obrede u vlastitom domu, ali nije imao nikakvu ulogu u službenom kultu, pa je s vremenom takva religija postala neprikladna za duhovne potrebe prosječnog rimskog građanina. Intenziviranjem trgovine, putovanja, ali i ratovanja, Rimljani su sve više dolazili u doticaj s vjerom i filozofijom drugih naroda koji su ih privlačili.⁵

U rimskom religijskom sustavu postojala je tendencija receptivnosti za strane utjecaje zbog čega su mnoga strana božanstva postala dio rimskog panteona i službenog vjerskog kalendara. No, ipak se ne može reći da su Rimljani odmah preuzimali svako božanstvo s kojim su se susreli, te je odluka o tome kada će koje božanstvo ući u rimski panteon ovisila o specifičnim uvjetima toga vremena. Ponekad su Rimljani preuzimali božanstva od naroda s kojima su bili u dobrim

¹ Juvenal, *Satires*, 1.3.62., Ramsay, G., G. (ur.), Perseus Digital Library

² Price, S., R., F., „The place of religion: Rome in the early Empire“, Bowman, Alan, Champlin, Edward, Lintott, Andrew (ur.), *The Cambridge Ancient History vol. 10: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008., str. 812.-847., str. 814.

³ Perowne, Stewart, *Rimska mitologija*, Otokar Keršovani, Opatija, 1990., str. 49.

⁴ Allan, Tony, *Velike civilizacije: život mit i umjetnost, 3. knjiga, Stari Rim*, 24 sata, Zagreb, 2008., str. 122.

⁵ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 47.

odnosima, ali najčešće su ih preuzimali od onih koje su pokorili u bitkama. Upravo je to specifična pojava jer su mediteranski politeistički narodi redovito nastojali iskorijeniti božanstva onih naroda koje su pokorili. Unatoč tome što su stalno ratovali i pokorili mnoge gradove od kojih su preuzimali božanstva, rimski panteon pred kraj Republike brojao je oko 80 božanstava, pri čemu su neki bili samo apstraktni koncepti, poput *Spes* i *Fides*.⁶

U takvom otvorenom rimskom religijskom sustavu svoje mjesto lako su pronašli orijentalni kultovi. Za Rimljane je termin „orijentalan“ tijekom razdoblja Republike i Carstva bio povezan sa svim onim civilizacijama čiju su povijest i tradiciju Rimljani poštovali kao stariju od svoje. To je, osim bliske Grčke, obuhvaćalo velika područja poput Egipta, Levanta, Sirije, Perzije, ali također i Etiopije i Indije.⁷ U vrijeme Juvenala, satiričara spomenutog na početku poglavlja, termin je dobio donekle pogrdno značenje, ali su upravo kultovi s tih područja (osim Etiopije i Indije) tada bili među najpopularnijima u Rimu.

Kultovi o kojima će u ovom radu biti riječ uglavnom se skupno mogu okarakterizirati kao misterijski kultovi. Termin *mysteria* dolazi iz grčkog jezika i označava inicijaciju. Iako je tajnost inicijacijskog obreda bila nužno obilježje misterijskih kultova, termin se nije odnosio na njihov tajnoviti aspekt. Postojale su tri nužne karakteristike misterijskih kultova. Prva je bila obred pročišćenja kojim je posvećenik (inicijant) dobivao pristup sudjelovanju u aktivnostima kulta. Druga karakteristika bila je osjećaj osobnog odnosa i zajedništva s božanstvom/božanstvima kulta, a treća nada u obećanje blaženog života nakon smrti (za koji je uvjet bio obred pročišćenja).⁸ Uz te tri karakteristike, misterijski orijentalni kultovi uživali su veliku popularnost u Rimskom Carstvu zbog svoje univerzalnosti. S izuzetkom mitraizma (i upitno za Jupitera Dolihena), članstvo je bilo omogućeno svima bez obzira na spol, rasu i društvenu pripadnost, što je širokim slojevima stanovništva bilo posebno značajno i privlačno.⁹ Rimljani su vjerovali u zagrobni život, ali on je bio uvelike sličan onome na zemlji. U tu svrhu pokojnicima su u grobove prilagali posude s hranom i pićem, te pokojnikove osobne predmete.¹⁰ U rimskoj državnoj religiji nikad nije bila jasno definirana sudbina pojedinca nakon smrti niti se zagovaralo određeno viđenje zagrobnog života. Upravo će orijentalni kultovi više pažnje posvetiti ideji

⁶ Orlin, Eric, *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, Oxford University Press, New York, 2010. , str. 31-32.

⁷ Versluys, John, Miguel, „Orientalising Roman Gods“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 235.-259., str. 247.

⁸ Tripolitis, Antonía, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, Win. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, 2002., str. 16-17.

⁹ Isto, str. 36.

¹⁰ Šimić, Jasna, Filipović, Slavica, *Kelti i Rimljani na području Osijeka*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1997., str. 65.

blaženog života nakon smrti, koja je sigurno bila daleko privlačnija ljudima od rimskog poimanja zagrobnog života.¹¹

Cumont na sljedeći način opisuje privlačnost orijentalnih vjera: „Orijentalne vjere, koje istodobno privlačno djeluju na osjetila, razum i svijest, zahvaćaju čitavu osobnost. Ako ih usporedimo s vjerama prošlosti, čini se da pružaju više ljepote u svojim obredima, više istine u svojem nauku i viši stupanj u svom moralnom nazoru na svijet. Sjajni obredi njihovih svetkovina, njihovih bogoslužja, uzvišenih, dirljivih, sumornih ili pobjedonosno veselih, zanosili su široke slojeve jednostavnog i priprostog svijeta. Postupno otkrivanje pradavne mudrosti naslijeđene od starog i dalekog Istoka osvajalo je naobražene duhove.“¹²

Prvi orijentalni kult koji je imao misterijska obilježja, a doslovno je uvezen iz Male Azije u Rim, bio je kult Kibe i njezinog pratitelja Atisa.

¹¹ Beard, Mary, North, John, Price, Simon, *Religions of Rome, Volume 1: A History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998. str. 289.

¹² Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 88.

2. Kult Kibele i Atisa

Kult božice Kibele potječe još iz neolitika kad je prikazivana kao žena ogromnih proporcija koja drži ruke na leopardovim glavama. Iz tog razdoblja ne postoji gotovo nikakvih podataka o karakteristikama kulta i atributima božice. Tijekom 12. st. pr. Kr. Kibelin kult počeo se širiti diljem Male Azije i u svakom području dobivati nova obilježja. U kraljevstvu Frigije kult je bio iznimno popularan, te je Kibela u Pesinuntu imala svoje glavno svetište¹³. Tamo je postala i zaštitnica kraljevstva zbog čega se često naziva frigijskom božicom. U Frigiji je glazba postala važno obilježje Kibelina kulta, a na kamenim spomenicima prikazana je najčešće kako sjedi na tronu s krunom na glavi, okružena dvama lavovima i često u društvu dvaju svirača, od kojih jedan svira frulu, a drugi liru. Frigijci su također odgovorni za divlja i barbarska obilježja kulta, kao što su glasno zavijanje i ekstatični ples koji je ljude poticao na bičevanje i sakaćenje.¹⁴ U tom razdoblju Kibela je povezana s divljinom, planinama i plodnošću, a štovali su je kao božicu majku. Njezin kult stigao je do Grka najkasnije u 5. st. pr. Kr. kada će biti heleniziran.¹⁵ Štovanje Kibele u grčkom svijetu postalo je popularno tek nakon što je poistovjećena s Demetrom, a orgijastičke, inicijacijske i ezoterične elemente kulta Grci su odbacili. Rimljani će, s druge strane, kult uvesti u izvornijem, frigijskom obliku i nazvati ju *Magna Mater* („Velika Majka“). „Velika majka bila je prvo istočno božanstvo uvezeno u Rim i posljednje koje su uvezle Sibilinske knjige. S njom je došao i njezin pratitelj Atis i njegovi vjernici.“¹⁶

Atis je štovan zajedno s kultom božice Kibele i smatran je njezinim vjernim pratiteljem. U vrijeme Rimskog Carstva Atis je postao vrlo važno božanstvo, a iz nekoliko klasičnih izvora poznato je više predaja koje su oblikovale štovanje Kibele i Atisa. U jednoj od verzija priče, mladi pastir Atis dokazao je svoju posvećenost Kibeli tako što je izvršio samokastraciju. Potaknuti njegovim primjerom, kasniji sljedbenici njihovog kulta, nazvani *galli*, svojom voljom postajali su eunusi. Ovidije u djelu *Fasti* navodi priču prema kojoj se Atis zaljubio u nimfu Sagartis¹⁷ te tako prekršio svoj zavjet čistoće koji je dao Kibeli. Kibela se osvetila tako što je oštetila drvo koje je bilo povezano sa Sagartis te ju je tako ubila. Tada se Atis, ispunjen tugom i ludilom, kastrirao. Prema *Metamorfozama*, Atis se nakon toga pretvorio u bor. Prema mitu koji donosi Diodor Sicilski Kibelu je njezin otac Maeon napustio dok je bila maleno dijete, ali je

¹³ Svetišta posvećena Kibeli, ali i drugim božanskim majkama (npr. Demetri) Grci su zvali *metroon*.

¹⁴ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 30.

¹⁵ Roman, Luke, Roman, Monika, *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*, Facts On File, New York, 2010., str. 122.

¹⁶ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 62.

¹⁷ Sagartis je bila pripadnica najada, nimfi koje su gospodarile slatkovodnim vodama.

preživjela tako što su ju othranili leopardi i ostale divlje zvijeri. Otac ju je kasnije primio nazad, ali je poludio kad je saznao da je trudna s Atisovim djetetom, nakon čega je dao ubiti Atisa, a ona je lutala okolo shrvana tugom. Nakon kuge i uništenih usjeva, stanovnici Frigije dostojno su pokopali Atisa te ustanovili Kibeline obrede.¹⁸ Atis je redovito prikazivan kao lijep mladić, a njegovi atributi su drvo bora, drvo badema i frigijska kapa. S njim u vezu ponekad se dovodi i kult Sabazija, božanstvo frigijsko-tračkog podrijetla, čije je štovanje također bilo znatno prošireno na području Carstva. Prikazivalo ga se u obliku votivne ruke koja bi bila izložena u hramu ili nošena u procesiji.¹⁹

Zanimljiva je činjenica da je štovanje Kibe i Atisa bilo vrlo popularno u Rimu, osobito tijekom Carstva, premda je Atis u svakom pogledu osporavanje rimskih patrijarhalnih vrijednosti, koje su smatrane središtem rimske carske i političke moći.²⁰ Razlozi uvođenja kulta u vrijeme Rimske Republike, obilježja i reakcije na obrede i svećenstvo Kibe i Atisa bit će opisani u sljedećim odlomcima.

2.1. Dolazak kulta u Rim

205. g. pr. Kr. Drugi punski rat bližio se svom kraju, ali Hanibal se tad s vojskom još uvijek nalazio u Italiji. Iste godine učestale su bile meteorske kiše koje su Rimljani smatrali čudom, a svaka pojava čuda značila je prekid dobrog odnosa s bogovima (*pax deorum*). Rimljani su vjerovali da su čuda jedan od najvažnijih načina komunikacije s bogovima pa se i u ovom slučaju trebao obaviti obred iskupljenja.²¹ Uvriježeno se smatra da su Rimljani zbog opasnosti od Hanibala te pojave čuda odlučili konzultirati Sibilinske knjige. Za konzultiranje Sibilinskih knjiga zaduženi su bili *decemviri sacris faciundis*, te su u njima pronašli prilično usmjereno proročanstvo koje prenosi Livije: „(...) *quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater Idaea: a Pessinunte Romam advecta foret.*“²² Prijevod proročanstva glasio bi: „Ako bi ikad strani neprijatelj donio rat na italsko tlo, moći će ga se potjerati iz Italije i pobijediti ako se idejska majka donese iz Pesinunta u Rim.“ Postojale su dvije planine naziva Ida koje su bile povezane s majčinskim božicama, jedna je planina Ida na Kreti, a druga u današnjoj Turskoj (u antici „Frigijska Ida“) na koju se u ovom kontekstu misli. Uz to, navodi se grad Pesinunt, koji je bio povijesno značajno svetište Kibe te je bilo prilično

¹⁸ Roman, L., Roman, M., *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*, str. 94.

¹⁹ Göricke-Lukić, Hermine, *Nekropole rimskodobne Murse*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 2011., str. 177.

²⁰ North, John, „Power and Its Redefinitions: The Vicissitudes of Attis“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 280.

²¹ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 111.-112.

²² Titus Livius, *The History of Rome*, 29.10.5., Gardener, More, Frank (ur.), Perseus Digital Library

jasno na koju se božicu misli. U težnji za ostvarenjem tog proročanstva Rimljani su uputili poslanike na dvor kralja Atala u Pergam, s kojim su se nedavno zbližili kako bi se zajednički borili s makedonskim kraljem Filipom V. Poslanici su prvo otišli u delfsko proročište i, kad su tamo dobili potvrdu da će misija biti uspješna, nastavili putovanje prema Pergamu. Klasični izvori se razilaze po pitanju lokacije na kojoj je Atal predao crni meteorski kamen za koji se vjerovalo da predstavlja samu božicu Kibelu. Negdje se govori da ih je pratio u Frigiju, a negdje da im je već u Pergamu predao kamen koji je prethodno donesen u Pergam.²³ Poslanici su se tada vratili u Rim gdje ih je, po naredbama delfskog proročanstva, u travnju 204. g. pr. Kr. dočekaio najugledniji i najplemenitiji u Rimu, Publije Kornelije Scipion (kasnije nadimak Afrički) skupa s rimskim matronama. Uz veliku pompu i fanfare kamen je ceremonijalno unesen u Rim i smješten u hram Viktorije na Palatinu dok novi hram ne bude sagrađen posebno za Kibelu. Rimljani su Kibelu nazivali *Magna Mater* („Velika Majka“), a na dan njezina dolaska u Rim ustanovljene su *Ludi Megalenses*.²⁴ Hanibal je zaista ubrzo napustio Italiju, ali prije svega zbog Scipionova iskrcavanja na područje Kartage. Kibelin hram naposljetku je posvećen 191. g. pr. Kr.²⁵

Ova se epizoda Drugog punskog rata obično navodi kao uzrok naglog uvođenja kulta Kibe u rimski religijski sustav. S druge strane, autor Orlin dublje obrazlaže problematiku i objašnjava da su Hanibalova prisutnost u Italiji i meteorske kiše samo povod za uvođenje Kibelina kulta iz Male Azije. Prije svega, Rimljani su 205. g. pr. Kr. imali stratešku prednost i Hanibal više nije bio prava opasnost kao prije, a meteorske kiše su, kao i danas, bile prilično česta pojava tijekom razdoblja Rimske Republike. Štoviše, Sibilinske knjige obično se konzultiralo samo ako bi se pojavilo više čuda u kombinaciji. Iz toga se može zaključiti da je Senat samo tražio izliku kako bi uveo Veliku Majku u Rim.²⁶ Postoje dva bitna razloga za to. Prvi razlog je činjenica da bi uvođenjem kulta koji ima veze s Malom Azijom aristokratske obitelji mogli učvrstiti predaju o svom trojanskom podrijetlu i za to dobiti javno prihvaćanje. Nije slučajno da je Kibela uvezena na Palatin, koji se smatrao najstarijim dijelom Rima. Kibelu se dakle nije smatralo stranim božanstvom, nego su ju proglasili drevnom zaštitnicom Rima.²⁷ Aristokratske obitelji su tada stvorile udruženja (*sodalitates*) koja su bila pod zaštitom Kibe, a pripadnik jednog takvog

²³ Nikoloska, Aleksandra, „The sea voyage of Magna Mater in Rome“, *Histria Antiqua*, vol. 21, br. 21, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012., str. 366.

²⁴ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 62.

²⁵ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 180.

²⁶ Isto, str. 78.-79.

²⁷ Isto, str. 81

udruženja bio je i Marko Porcije Katon.²⁸ Drugi razlog je završetak Prvog makedonskog rata iste te 205. g. pr. Kr. U tom ratu Rimljanima je opao ugled jer nisu postigli značajan uspjeh pa su uvozom novog kulta htjeli pokazati osjetljivost za lokalnu tradiciju, a naglašavanjem svog trojanskog podrijetla pokazati da i ubuduće žele biti bitan faktor na istoku.²⁹ Uvođenjem kulta Rimljani su uspjeli učvrstiti vjerovanje u svoje trojansko, istočno podrijetlo i razlikovati svoj identitet od ostalog helenskog svijeta.³⁰

U takvim okolnostima božica Kibela i njezin pratitelj Atis došli su u Rim, a s njima i svećenici kulta, *galli*, koji su za Rimljane bili izrazito kontroverzna pojava.

2.2. Svećenici *galli*

Izvori navode da su Veliku Majku služili svećenici poznati kao *galli* i da su oni došli u Rim zajedno s njezinim kultom. Oni su tako postali druga skupina stranih svećenika koji su postali sastavnim dijelom rimskog religijskog sustava, nakon etruščanskih haruspika.³¹ *Galli* su nosili svijetlu odjeću, a u svojim procesijama plesali su ulicom praćeni zvukovima udaraljki i flauta. Za razliku od rimskih festivala, koji su često uključivali dijeljenje dobara gledateljima, *galli* su molili promatrače za milostinju. Ono najznačajnije, *galli* su bili eunusi, koji su se sami kastrirali, ponekad i tijekom ritualnog zanosu na festivalu.³² Pri ritualnom zanosu *galli* su se često bičevali i sakatili, što je Rimljanima, uz kastriranje, bila sablažnjiva pojava.³³ Tvrdnja da Rimljani nisu imali pojma o običajima Kibelinih svećenika prije dolaska u Rim te da doušnici nisu stigli o tome obavijestiti Senat, kao što to tvrdi Ferguson³⁴, malo je vjerojatna. Rimljani su morali znati nešto o tome, ali su vjerojatno pretpostavili da će korist od uvođenja samog kulta biti kudikamo veća. Rimski autori, podjednako tijekom Republike i Carstva, najčešće ističu fenomen kastracije i orgijanja Kibelinih svećenika. Marcijal i Juvenal često spominju da su se *galli* upuštali u seksualne odnose, unatoč tome što su kastrirani i nisu imali „valjanu opremu“. To su Rimljani smatrali dvostrukim prijestupom. Osim što se *galli* nisu uklapali u rodne kategorije Rimljana, jer nisu smatrani ni muškarcima ni ženama, također su kršili seksualne norme time što za mušku penetrirajuću ulogu nisu koristili penis nego jezik. Stoga ne čudi slučaj jednog *galla*,

²⁸ Ferguson, John, *The Religions of the Roman Empire*, Thames and Hudson, London, 1970., str. 28.

²⁹ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 81.

³⁰ Nikoloska, A. „The sea voyage of Magna Mater in Rome“, str. 366.

³¹ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 100.

³² Isto, str. 101.

³³ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 33.

³⁴ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 27.

koji prenosi Valerije Maksim, kojemu je bilo zabranjeno naslijediti imovinu na temelju toga što nije smatran ni muškarcem ni ženom.³⁵

Iako su Rimljani prihvatili Kibelin kult i njezino svećenstvo u svoj religijski sustav, Senat je imao jasnu namjeru razdvojiti ono što su smatrali rimskim i ono što je za njih i dalje bilo strano. Tako Dionizije iz Halikarnasa prenosi brojne propise koji se odnose na čašćenje kulta Velike Majke u Rimu. Najvažnija je bila zabrana prema kojoj rimski građanin nije smio postati Kibelin svećenik niti sudjelovati u procesijama. „Prema zakonu i odlukom Senata, niti jedan rimski građanin ne ponaša se kao proseći svećenik Kibeke, niti hoda gradom u procesiji svirajući flautu, ne oblači se u šarenu odjeću niti slavi božicu frigijskim obredima.“³⁶ Naznačeno je i to da *galli* mogu služiti božici, ali da je rimski pretor taj koji prinosi žrtve i organizira igre njoj u čast po rimskom običaju. Svećenici Velike Majke tako su držani strogo odvojeno u Rimu, a marginalizacija je bila vidljiva i u tome što su *galli* bili zatvoreni u prostorima hrama. Bilo im je dozvoljeno izaći jedino tijekom procesija koje su se održavale jednom godišnje.³⁷ To pokazuje paradoksalan odnos rimske vlasti prema kultu. Rimljani su lako prihvatili kult u svoj religijski sustav i odali mu najveću počast gradnjom hrama na Palatinu gdje je živjela rimska aristokracija. Prihvatili su i svećenike koji su njegovali kult, ali na najmanju naznaku onoga što bi moglo ugroziti društveni poredak, promptno su reagirali i odvojili ono što su smatrali rimskim od nerimskog ponašanja. Iako su postojale zabrane vezane uz štovanje Kibelina kulta, on je svakako bolje prošao nego, primjerice, kult Bakha (Dioniza) koji je uvezen nešto poslije Kibeke. Obredi u čast Bakha, bakanalije, naišli su na otvoreno neprijateljstvo i Senat je 186. g. pr. Kr. zabranio sudjelovanje u obredima jer se smatralo da kult ugrožava postojeći društveni poredak.³⁸

Tijekom vladavine Klaudija dogodile su se značajne promjene. Od tada su svi muškarci i žene smjeli sudjelovati u Kibelinim povorkama, a ukidanje te zabrane bilo je dio šireg otvorenog stava prema strancima u Rimu. Po novome, rimski građani smjeli su postati *galli*, te *galli* i *archigallus* (vrhovni svećenik Kibeke) počinju nositi rimska imena. *Archigallus* je nosio titulu *Attis populi Romani* („Atis rimskog puka“), a njegova haljina, frizura i ostale značajke smjele su biti

³⁵ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 101.

³⁶ Isto, str. 102.

³⁷ Isto, str. 102.

³⁸ Liberati, Anna, Maria, *Drevni Rim: Povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str. 113.

ženstvenih obilježja.³⁹ Od tada pa nadalje popularnost kulta širila se prema zapadu Rimskog Carstva i postaje jedan od omiljenih stranih kultova u Rimu.⁴⁰

Najslikovitiji opis procesije *galla* izvan Rima donosi Apulej u svome najpoznatijem satiričnom djelu „Metamorfoze“ (poznato i kao „Zlatni magarac“). Opisuje avanture grčkog mladića Lucija koji se u Tesaliji pretvorio u magarca i, između ostalog, završio kod Kibelinih svećenika i prisustvovao njihovoj procesiji. Detaljno opisuje odjeću te navodi da su imali mitre na glavama, košulje raznih boja, a nosili su žute ili bijele haljine išarane grimiznim trakama. Njihov ples izgledao je posebno uznemirujuće. „Čim su ušli, odmah uz neskladno urlanje digoše buku i pomamno se razletješe naokolo. Dugo su spuštene glave vrtjeli vratove pohotnim kretnjama i raspuštenu kosu okretali u krugu, katkada bi zubima zagrizali u svoje mišiće i napokon dvosjeklim mačem, što su ga nosili, sjekli svaki svoje ruke. Međutim jedan od njih je bjesnio još raspuštenije, duboko je i brzo disao, kao da je ispunjen božanskim dahom božice, i vladao se kao ranjen luđak, upravo kao da prisutnošću bogova ljudi ne postaju bolji, nego slabi i bolesni. (...) Tu si mogao vidjeti od ureza mačeva i udaraca bičeva tlo natopljeno krvlju tih mekušaca.“⁴¹ Navodi i da su za svoju procesiju *galli* dobili novac i hranu, koju su brzo skupljali u za to pripremljene vreće. Očito je da su *galli* procesije obavljali kao predstavu i od toga dobro živjeli.

2.3. Svetkovine kulta i inicijacija

Obilježje svakog javnog svetkovanja rituala je teatralnost, čiji je cilj zadobiti pozornost mase te izazvati emocije poput tuge, žaljenja, bijesa, straha, divljenja ili poštovanja. Još jedan cilj teatralnosti u religijskim proslavama je stvaranje iluzije prisutnosti i komunikacije s božanstvom.⁴² Svećenici *galli* su svojim procesijama u čast Kibeles usavršili izazivanje reakcije kod publike.

Rimljani su dolazak Kibeles u Rim proslavili lektisternijem,⁴³ za koji se tradicionalno vjeruje da se dogodio 4. travnja 204. g. pr. Kr. i otad se obilježavao svake godine. Najvažniji festival u čast Kibeles bio je s *Ludi Megalenses* (ili *Megalesia*) koji je u godini posvećenja novog Kibelinog hrama na Palatinu, 191. g. pr. Kr., vjerojatno produžen s jednog na sedam dana.⁴⁴ *Ludi* su

³⁹ Ferguson, J, *The Religions of the Roman Empire*, str. 28.

⁴⁰ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 34.

⁴¹ Žeželj, Mirko, *Rano Rimsko Carstvo: izbor tekstova*, Školska knjiga, Zagreb, 1953., str. 89.-90.

⁴² Chaniotis, Angelos, „Staging and Feeling the Presence of God“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 173

⁴³ Lektisternij (lat. *lectisternium*) u rimskoj religiji bila je žrtvena gozba prinesena bogovima na prostrtu stolu uz koji su na ležajeve postavljali likove božanstva.

⁴⁴ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 33.

Rimljanima bile jedan od najbitnijih dijelova religije. Iako se termin najčešće prevodi s terminom „igre“, one su se sastojale od šireg sklopa religijskih obreda.⁴⁵

U vrijeme cara Klaudija i otvorenije politike prema stranim kultovima, osim Kibelinog festivala u travnju, uveden je i novi Atisov festival koji je trajao od 15. do 27. ožujka. Festival bi, dakle, započeo na Martovske ide, 15. ožujka. Na tom festivalu visoki svećenik kulta, svećenici i *cannophori* („Nosači rogoza“) zaklali bi šest godina starog bika, a svrha je bila unaprjeđenje plodnosti planinskih polja. *Cannophori* su tada nosili rogoz do hrama Kibebe, a to je vezano uz legendu prema kojoj je Atis ostavljen u polju rogoza gdje su ga pronašli pastiri koji su ga othranili. Idućeg dana započeo bi devetodnevni post. 22. ožujka odrezalo bi se drvo bora koje bi se ukrasilo i nosilo do hrama, te tamo fiksiralo. Taj bor simbolično je predstavljao drvo za koje se vjerovalo da je ispod njega Atis nasmrt iskrvario nakon kastracije.⁴⁶ U Kibelinu kultu inače su postojala posebna udruženja *dendrofora* (drvosječa i drvodjelaca) koji provode ceremonije oko bora.⁴⁷ 23. ožujka bio je dan posta i žalovanja zbog smrti Atisa. 24. ožujka bio je dan kada su se *galli* bičevali tijekom divljeg ekstatičnog plesa i svojom krvlju prskali sliku božice Kibebe na oltaru. Pristupnici su se tada sami kastrirali i tako postajali svećenici kulta, no to se nije smatralo inicijacijskim obredom nego oblikom žrtvovanja božici. 25. ožujka bio je dan radosti, *hilaria*, te se slavio trijumf dana nad noći nakon proljetnog ekvinocija. Tijekom vladavine cara Antonina Pia, taj dan postao je jedan od najvažnijih u rimskom liturgijskom kalendaru. Predzadnji dan festivala bio je dan odmora, a posljednjeg dana, 27. ožujka, festival se zaključivao ceremonijom *lavatio*, tj. obrednim pranjem Kibelina srebrnog kipa u rijeci Almo. To je simboliziralo napajanje zemlje koja daje plodnost.⁴⁸ Kipovi božanstva uvijek su bili važan dio kulta, a tretman obrednog kupanja, ukrašavanja i nošenja u procesiji kip je imao samo na dan festivala.⁴⁹ U nekim aspektima kršćanski obredi Velikog petka i Uskrsa podsjećaju upravo na ovaj Atisov festival jer se odvijaju u proljeće, prakticira se post i žalovanje na dan smrti božanstva i slavi se trijumf dana nad noći. Iako je i prije 4. stoljeća Atis tretiran kao veliko božanstvo, po značaju će biti gotovo izjednačen s Kibelom kada ga kršćanski apologeti 4. stoljeća počnu smatrati Isusovim suparnikom.⁵⁰

Iz opisa festivala vidljivo je da kult u početku nije imao prave misterijske obrede niti takva obilježja. Više se radilo o obredima kojima se slavila izmjena godišnjih doba. Tada još nije

⁴⁵ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 137.

⁴⁶ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 34.

⁴⁷ Cravetto, Enrico (ur.), *Povijest 5: Kasno Rimsko carstvo i rani srednji vijek*, EPH, Zagreb, 2007., str. 170.

⁴⁸ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 34.

⁴⁹ Chaniotis, A., „Staging and Feeling the Presence of God“, str. 185.

⁵⁰ North, J., „Power and Its Redefinitions: The Vicissitudes of Attis“, str. 285.

postojala inicijacija u kult niti obred pročišćenja, a nije postojala ni vjera u besmrtnost. Međutim, u 2. stoljeću u kult ulazi taurobolija, odnosno krštenje krvlju bika. Inicijant bi čučao ili stajao u jami te pustio da se po njemu slijeva krv zaklanog bika i tako bio simbolično rođen za novi život. Ponekad je postojala i kriobolija, odnosno krštenje krvlju ovna, a kada dolaze u kombinaciji, tada je bik predstavljao Kibelu, a ovan Atisa.⁵¹ Do 4. stoljeća taurobolija i kriobolija postaju najvažniji obred inicijacije i pročišćenja. To je postao središnji obred kulta koji se obavljao sve do njegova nestajanja. Period nakon prve taurobolije za pripadnika kulta trajao je 20 godina nakon čega se morao ponovo posvetiti istim obredom. Zapis iz 376. godine dokazuje da se praksa ipak promijenila i da je jednom obavljena inicijacija vrijedila trajno. Nakon ceremonije odvijao se sveti obrok na kojem je inicijant službeno prihvaćao novu vjeru.⁵²

Kult je, zajedno s ostalim poganskim kultovima, nestao nakon što je car Teodozije 392. godine ediktom zabranio sve poganske religije u Carstvu. Neki autori iznose tezu da kult nije tad definitivno zamro, nego je nastavio postojati pod drugim imenom - gnosticizam, a također se navodi da i u suvremeno vrijeme u nekim dijelovima Italije postoji obredno pranje kipa Blažene Djevice Marije.⁵³ Ferguson također iznosi tvrdnju da jedan naziv Blažene Djevice Marije, *Theotokos* („Majka Božja“), dolazi upravo od Kibele.⁵⁴

⁵¹ Ferguson, J, *The Religions of the Roman Empire*, str. 104.-106.

⁵² Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 35.

⁵³ Ferguson, J, *The Religions of the Roman Empire*, str. 31.

⁵⁴ Isto, str. 239.

3. Kult Izide i Serapisa

Egipat je od ranih vremena smatran dijelom rimskog poimanja Istoka, a u vrijeme helenističke Ptolemejske dinastije Egipat se otvara cjelokupnom mediteranskom prostoru. Iako nisu jedina egipatska božanstva čije se štovanje proširilo u Rimu i rimskim provincijama, Izida i Serapis zasigurno su bila najpopularnija egipatska božanstva.

Za razliku od Kibele i Atisa, kao i nekih drugih božanstava, kult Izide i Serapisa nije uvezen u Rim proročanstvom Sibilinskih knjiga niti izglasavanjem Senata.⁵⁵ Izida je tisućljećima štovana u Egiptu, a njezin kult stvoren je oko mita o ubojstvu Ozirisa te Izidine potrage za njim. Ukratko, radilo se o mitu u kojem Set ubija svog brata Ozirisa, raskomada mu tijelo i dijelove baci u Nil. Njihova sestra i Ozirisova žena Izida oplakuje Ozirisovu smrt i kreće u potragu za njim da bi ga na kraju uspjela uskrsnuti. U Egiptu je Izida smatrana podređenom u odnosu na Ozirisa, ali u vrijeme helenizacije postat će značajno i univerzalno božanstvo. Iz Herodotovih zapisa Izida je Grcima postala poznata na početku 5. st. pr. Kr.⁵⁶ Ona je u vrijeme helenizacije poistovjećena s Demetrom, Afroditom, Herom, Io i brojnim drugim božicama što ju je u konačnici formiralo u univerzalno božanstvo s brojnim moćnim karakteristikama.⁵⁷ Krajem 3. st. pr. Kr. Izida će postati poznata i Rimljanima. Iako je tijekom širenja grčko-rimskim svijetom dobila nove karakteristike, njezina najvažnija uloga bila je ona odane supruge i majke te božanske zaštitnice obiteljskog života.⁵⁸ Zbog isticanja nježnih elemenata Izide, njezino štovanje bit će posebno privlačno ženama.⁵⁹

Serapis je zanimljiv slučaj umjetno stvorenog božanstva. Ptolemej I. Soter uveo je ovo božanstvo kako bi ujedinio Grke i Egipćane na početku svoje vladavine u Egiptu. Serapis je potekao od kulta Apisa iz Memfisa, da bi se kasnije spojio s dijelovima kulta Ozirisa i Zeusa te tako postao bog ozdravljenja, bog mrtvih, itd. Egipćani su kult prihvatili tek nakon što je poistovjećen s Ozirisom te ga se otad počelo štovati kao vrhovno božanstvo heleniziranog Egipta. Štovanje Serapisa Rimom se proširilo skupa s Izidom, ponajviše u vrijeme blagonaklone politike careva,

⁵⁵ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 160.

⁵⁶ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 26.-27.

⁵⁷ Cumont, Franz, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1911., str. 89.

⁵⁸ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 27.

⁵⁹ Allan, T., *Velike civilizacije: život mit i umjetnost, 3. knjiga, Stari Rim*, str. 123.

poput Kaligule. Kult su nastavili podržavati carevi iz dinastije Antonina i Severa, ali Serapis je uvijek ostao u pozadini Izide.⁶⁰

Ključan trenutak za širenje kulta izvan granica svog ishodišta u Egiptu bilo je 3. st. pr. Kr. i ukorjenjivanje kulta u kozmopolitsku luku tog doba, Aleksandriju. Nakon toga je kult prenesen u južnu Italiju i sam grad Rim. U početnim godinama Rimskog Carstva kult se nastavio širiti sa sjevera i juga Italije dalje u provincije. U Afriku je kult stigao preko Kartage, a u Panoniju preko emporija Akvileje. Širenju kulta pridonijeli su trgovci, mornari, robovi, umjetnici, ali i veterani legija koje su boravile u Egiptu.⁶¹

3.1. Odnos rimske vlasti prema kultu

Intenzivno širenje kulta Izide i Serapisa počinje potkraj Republike kao vjera pretežito nižih slojeva. U vrijeme Sule javlja se egipatska vjerska općina u Rimu, a vladajući slojevi nisu bili naklonjeni kultu iz dvaju razloga. S jedne strane, kao izrazito osjećajna vjera, bila je u suprotnosti s rimskom vrlinom *gravitas* (dostojanstva), a s druge strane kult je dolazio iz Egipta, s kojim je Rim cijelu drugu polovicu 1. st. pr. Kr. bio u lošim odnosima, a koji su kulminirali sukobima Oktavijana s Markom Antonijem i Kleopatrom.⁶² Izidin kult, sa svojim samostalnim svećenstvom i velikom posvećenošću božanstvu, bio je potencijalna opasnost za stvaranje organizacije koja bi mogla izmaknuti kontroli političkih elita.⁶³

Sula je podupirao uvođenje kulta Izide i Serapisa, no Senat će kasnije, smatrajući ga potencijalno opasnim, 58., 54. i 50. g. pr. Kr. dati srušiti sve Izidine hramove u Rimu.⁶⁴ U vrijeme cara Oktavijana Augusta, kult je postao potencijalno pogubniji nego ikada. Car August je 28. g. pr. Kr. zabranio štovanje Serapisa i Izide unutar granica pomerija⁶⁵ i time jasno htio naznačiti koji su kultovi strani Rimljanima.⁶⁶ August je pokušao obnoviti tradicionalnu rimsku vjeru, a većina autora tog razdoblja Augustovu pobjedu nad Kleopatrom predstavljali su kao pobjedu rimskih nad egipatskim bogovima.⁶⁷ Car Tiberije, koji je u svemu slijedio politiku svog prethodnika, čak je i progonio Izidine sljedbenike, ali vjera se nastavila širiti Italijom.⁶⁸

⁶⁰ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 36.

⁶¹ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 81.-82.

⁶² Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 96.

⁶³ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 161.

⁶⁴ Cravetto, Enrico (ur.), *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, EPH, Zagreb, 2007., str. 441.

⁶⁵ Pomerij (lat. pomerium) bio je posvećeni prostor s obiju strana gradskih zidina Rima.

⁶⁶ Orlin, E., *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, str. 211.

⁶⁷ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 222.

⁶⁸ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 96.-97.

Nakon Tiberijeve smrti dolazi do velikog zaokreta u odnosu vlasti prema kultu te će car Kaligula na Marsovoj poljani dati sagraditi velik i bogato ukrašen Izidin hram. To je jedan od rijetkih poteza koji caru Kaliguli Senat nije osporavao. Kada je Domicijan taj hram dao obnoviti, bilo je jasno da kult nije zadobio rimska obilježja, nego da su egipatska obilježja bila itekako naglašena. Domicijan je za obnovu hrama naredio da se iz Egipta donesu sfinge, kinokefali i obelisci s hijeroglifskim natpisima.⁶⁹ Upravo su Flavijevci svjesno nastojali uključiti Izidu i Serapisa u rimski religijski sustav, ali i zadržati egipatska obilježja kulta kako bi bio privlačan širokim masama i kako bi se oni etablirali kao nova dinastija.⁷⁰

I nakon Flavijevaca kult Izide i Serapisa imat će zaštitu svih carskih dinastija, a kada car Karakala oko 215. g. bude izgradio Izidin hram na Kvirinalu, jedan kršćanski apologet će reći da su egipatski bogovi postali potpuno rimski.⁷¹

3.2. Obilježja štovanja i popularnost kulta

U Izidinom kultu postojao je proces inicijacije, a Apulije prenosi da je inicijacija bila ograničena na pojedince koje je ona osobno odabrala putem sna. No isto tako trebalo je moći priuštiti visoke troškove koje je inicijacija zahtijevala. Prije same inicijacije, pojedinci su morali proći obredno kupanje i strogo postiti deset dana. Inicijant je tada obučen u lanenu odjeću i dozvoljeno mu je ući u svetište gdje je lutao po mračnim prostorijama i prolazio različite kušnje. Jutro nakon inicijacije, inicijant je predstavljen ostalima stojeći na drvenom podiju ispred kipa Izide. Taj dan smatrao se ponovnim rođenjem inicijanta i označavalo je da je umro u starom životu i započinje novi život spasenja pod zaštitom Izide. Zaštita se nastavljala i nakon smrti, sve dok je vjernik odan božici.⁷² Iz ovoga je vidljivo da je Izidin kult imao misterijsku narav - inicijaciju, osobni odnos s božanstvom i vjera u blaženi život nakon smrti. Primanje u kult i dalje nije značilo primanje u svećenički stalež koji je jedini imao pristup hramu.

Upravo su profesionalno svećenstvo i detaljno razrađen ritual, koji je utjecao na emocije pojedinaca, karakteristika štovanja Izide. Svećenici su se morali pridržavati strogih pravila odijevanja i prehrane, morali su brijati glave i nositi bijele haljine, a bilo im je zabranjeno jesti svinjetinu i ribu te piti vino.⁷³ U Izidinim svetištima širom grčkog i rimskog svijeta održavale su se javne mise, molitve i prinosi žrtava božici na dnevnoj bazi. Također su, kao i u Egiptu, svakog

⁶⁹ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 84.-85.

⁷⁰ Verluys, J., M., „Orientalising Roman Gods“, str. 251.-256.

⁷¹ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 84.

⁷² Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 29.

⁷³ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 264.

dana svećenici božanski kip hranili i oblačili, što je ostatak primitivnog vjerovanja da će bogovi umrijeti ukoliko se to ne bude činilo. To je jedini običaj koji se nije mijenjao dolaskom kulta u bilo koje novo područje.⁷⁴ S druge strane, teološki sustav vjerovanja bio je prilično fluidan, što je pomoglo širenju kulta. Nisu postojale utvrđene dogme i svaka ideja koja bi na novom području ušla u kult nije smatrana kontradiktornom postojećem vjerovanju.⁷⁵

U Rimu su postojala dva festivala koja su se odražavala u čast Izide. Prvi je festival rekonstruirao Izidinu potragu za Ozirisovim (Serapisovim) tijelom i trajao je šest dana (od 28.10 do 3.11.).⁷⁶ Vrhunac svečanosti bio je ponovni Izidin ponovni pronalazak Ozirisa koja ga je oživila učinivši ga zaštitnikom pokojnika i jamcem njihove besmrtnosti koja je obećana svim posvećenima u kult.⁷⁷ Drugi festival zvao *Navigium Isidis* i odvijao se 5. ožujka. Tada bi se Izidin brod porinuo u vodu i to je bio prvi brod koji je plovio nakon zime te tako označio dolazak proljeća.⁷⁸

Kao i za čašćenje Kibele, Apulej donosi najživopisniji opis Izidine povorke. Njezina procesija uključivala je žene u bijelim plaštevima koje su bacale cvijeće po tlu cijelim putem kojim se povorka kretala. U povorci se moglo vidjeti ogledala i bjelokosne češljeve, osjetiti mirise balzama te čuti sviranje frula i razne napjeve. Baklje i svijeće oponašale su svjetlo kojim se zazivalo božicu kao zaštitnicu nebeskih zvijezda. Išli su i svirači posvećeni Serapisu, a zatim ljudi koji su vikali da se napravi prolaz za svetinje. Iza njih su išli posvećenici obučeni u čiste bijele haljine, žene s prozirnim pokrivalom za glavu, a muškarci ošišanog tjemena. Nakon najuglednijih predstojnika svetišta išli su ljudi prerušeni u egipatske bogove i noseći razne simbole kulta.⁷⁹ Apulej procesiju opisuje zapanjujućim i kićenim tonom te je za pretpostaviti da je procesija izazivala oduševljenje kod promatrača.

Štovanje Izide i Serapisa bilo je vrlo rašireno čitavim Rimskim Carstvom. "Izida nikad nije stekla službeni položaj Velike Majke (Kibele), ali postala je neobično popularno božanstvo diljem rimskog svijeta. Njezino uzvišeno i tajanstveno podrijetlo bilo je nesumnjivo velikim dijelom odgovorno za omiljenost."⁸⁰ Krajem 1. i tijekom 2. stoljeća kult Izide i Serapisa proširio se i sjevernim krajevima Rimskog Carstva, a tragovi štovanja pronađeni su u današnjim

⁷⁴ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 95.

⁷⁵ Isto, str. 86.

⁷⁶ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 30.

⁷⁷ Cravetto, E. (ur.), *Povijest 5: Kasno Rimsko carstvo i rani srednji vijek*, str. 166.

⁷⁸ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 30.

⁷⁹ Žeželj, M., *Rano Rimsko Carstvo: izbor tekstova*, str. 90.-92.

⁸⁰ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 71.

gradovima Londonu i Yorku.⁸¹ Vrhunac moći utjecaja kulta bio je početkom 3. stoljeća, a kasnije će drugi kultovi, prije svega Mitrin, steći veću popularnost. Kršćanstvo će također doprinijeti opadanju štovanja Izide i Serapisa, ali će kult i dalje imati velik broj poklonika sve do spomenute Teodozijeve zabrane.⁸² Zanimljiv je dokaz raširenosti kulta u južnoj Italiji na temelju jednog nalaza u Pompejima. Odmah izvan zidina grada, ispod naslaga pepela i lave nakon erupcije Vezuva 79. g., na mjestu gdje je stajalo žensko tijelo pronađen je brončani kipić Izide s kojim je žena očito bježala u nadi zaštite od katastrofe.⁸³

I nakon zabrane poganskih kultova, jedan očevidac 394. g. bilježi da su se procesije Izide i Serapisa održavale na ulicama Rima. Iako je kult Izide i Serapisa u ovom razdoblju bio na zalasku, neki tragovi preživjeli su u kršćanskoj ikonografiji i običajima. Kipovi Izide preoblikovani su u kipovi Blažene Djevice Marije, a Djevici je pridodan naziv *Stella Maris* („Zvijezda mora“).⁸⁴ Perowne tvrdi da u Izidinu obredu svoje prauzore imaju „dnevne službene molitve, isplahivanje kaleža za vrijeme mise, pa čak i tonzura. Do dana današnjeg pokajnici koji se na koljenima penju uz Santa Scala podsjećaju na Izidine poklonike koji su na isti način obilazili njezin hram.“⁸⁵

⁸¹ Cary, Max., Scullard, Howard, H., *A History of Rome: Down to the Reign of Constantine*, Bedford/St. Martin's, s.l., 1976., str. 483.

⁸² Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 84.

⁸³ Cravetto, E. (ur.), *Povijest 5: Kasno Rimsko carstvo i rani srednji vijek*, str. 166.

⁸⁴ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 239.

⁸⁵ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 98.

4. Kult Mitre

Ex oriente lux („S istoka svjetlost“) latinski je aforizam koji opisuje vjerovanje da je Istok izvoriste svakog napretka odakle se širi prema Europi. Upravo je štovanjem Mitre, božanstva svjetlosti i istine, u Rim došlo bogatstvo astralnih i astrolatrijskih religija mezopotamskog, kaldejskog i babilonskog svijeta.⁸⁶ Kao i mnogi drugi, autorica Tripolitis smatra da je kult Mitre najvažniji od svih orijentalnih kultova koji su se štovali u rimskom religijskom sustavu.⁸⁷

Većina autora slaže se s ustaljenom pretpostavkom da je bog Mitra potekao iz Indije, odakle će kasnije preći u Perziju, čijim širenjem dolazi na Bliski Istok i dalje na zapad. U Vedama se Mitra navodi kao božanstvo svjetlosti podređeno Varuni, a u Avesti je povezan s istinom i zakletvom. U zoroastrizmu Mitra je cijenjeno božanstvo podređeno vrhovnom dobrom bogu Ahuri-Mazdi koji se bori protiv zlog boga, Ahrimana, a prvotno nije bio božanstvo sunca nego je to poistovjećivanje došlo kasnije.⁸⁸ Perzijanci su štovali Mitru i kao zaštitnika svojeg oružja pa će i to biti jedan od razloga zašto će ga Rimljani štovati kao zaštitnika vojske.⁸⁹ Prvi službeni spomen Mitre nalazi se u mirovnom ugovoru između Hetita i Mitana gdje ga zazivaju kao jamca mira, a na što direktno upućuje i njegovo ime u tom dokumentu.⁹⁰ Tezu o perzijskom podrijetlu rimskog kulta Mitre neki autori osporavaju jer nema sigurnih materijalnih dokaza koji bi to poduprli. U korist tog tezi ide činjenica da se početak rimskog štovanja Mitre može datirati tek od vremena Flavijevaca.⁹¹

Prema klasičnim izvorima ključno je širenje Mitrina kulta u Kilikiju gdje je kult bio heleniziran te postao središnje božanstvo novog mističnog kulta koji će se proširiti i postati popularan u Rimu.⁹² Plutarh donosi izvještaj u kojem tvrdi da su za širenje Mitrina kulta zaslužni gusari iz Kilicije koje je Gnej Pompej zarobio, a koji su pomagali pontskom kralju Mitridatu u borbi protiv Rimljana. Za razliku od Julija Cezara koji ih je razapinjao, Pompej ih je naselio na kopnu Male Azije, Grčke i južne Italije, odakle su štovanje Mitrinog kulta proširili Rimom. Jedan nepoznati latinski autor, komentirajući stihove nekog starijeg pjesnika, prenosi podatak da je kult Mitre, kao i božice Kibeles, u Rim stigao preko Frigije.⁹³ Ono što je poznato je da se kult počeo naglo širiti diljem Rimskog Carstva krajem 1. stoljeća, a da je vrhunac štovanja bio u 3. stoljeću,

⁸⁶ Cravetto, E. (ur.), *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 167.

⁸⁷ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 3.

⁸⁸ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 47.

⁸⁹ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 108.

⁹⁰ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 47.

⁹¹ Verluys, J., M., „Orientalising Roman Gods“, str. 249.

⁹² Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 47.

⁹³ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 103.

od kada potječe najviše mitreja (Mitrinih svetišta). Prvi sljedbenici mitraizma bili su robovi i trgovci, a do 2. stoljeća kult je postao popularan među rimskim vojnicima te kasnije i na samom carskom dvoru. Naglasak mitraizma na pravdi, istini, odanosti i hrabrosti učinio je kult posebno privlačnim rimskim vojnicima, koji će postati glavni promicatelji i činiti najveći broj Mitrinih vjernika.⁹⁴ Prvi vojnici za koje se zna da su bili pripadnici kulta bili su oni iz 15. legije smještene u Carnuntumu.⁹⁵ Britanske legije dokaz su rasprostranjenosti kulta jer je u Britaniji, u kojoj su boravile tri legije, pronađeno 5 mitreja.⁹⁶ Kult se također širio i među civilnim stanovništvom, a u Ostiji (nekadašnja rimska morska luka) je pronađeno 15-ak mitreja.⁹⁷ Kult je bio prilično popularan i u samom Rimu gdje je pronađeno više od 600 mitreja. U Panoniji se Mitrin kult pojavio već u 1. stoljeću, no prve mitraističke zajednice tamo nastaju sredinom 2. stoljeća. Prema pronađenim ostacima, pretpostavlja se da je upravo Mitrin kult bio najzastupljeniji orijentalni kult u Mursi, gdje su pronađene tri zavjetne pločice i jedan žrtvenik koji upućuje na postojanje mitreja.⁹⁸

Utjecaj i širenje mitraizma čitavim Rimskim Carstvom bili su mogući zbog zaštite carskih službenika i samih careva, kao i zbog mogućnosti kulta da se prilagodi različitim regijama u koje se širio. Tako je u Galiji Mitra izjednačen s Apolonom, u Germaniji s Merkurom, itd.⁹⁹

U ovom poglavlju bit će opisane značajke koje su ovaj mistični kult učinile toliko raširenim, posebno među rimskim vojnicima.

4.1. Štovanje i simbolika mitraizma

Pisani izvori o štovanju Mitre su oskudni, što je očekivano, jer je nauk bio poznat samo uvedenima u misterije i nije išao u javnost. Puno više poznato je iz materijalnih ostataka pronađenih u mitrejima. Kult Mitre bio je poseban po tome što su mu mogli pristupiti isključivo muškarci i samo je njima bilo dopušteno sudjelovati u obredima koji su se održavali u mitrejima.¹⁰⁰

⁹⁴ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 56.

⁹⁵ Ferguson, str. 48.

⁹⁶ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 109.

⁹⁷ Cary, M., Scullard, H., H., *A History of Rome: Down to the Reign of Constantine*, str. 484.

⁹⁸ Šimić, J., Filipović, S., *Kelti i Rimljani na području Osijek*, str. 64.

⁹⁹ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 56.

¹⁰⁰ Isto, str. 48.

4.1.1. Teološka pozadina

Mitraizam je bio misterijska religija u punom smislu. Postojao je dobro razrađen sustav vjerovanja koji je povezivao duhovni i materijalni svijet. Putem različitih iskušenja inicijanti su učili o putovanju besmrtno duše i morali su se truditi živjeti moralnim životom pomoću tajni otkrivenih kroz misterije.¹⁰¹

Prema vjerovanju mitraista¹⁰² duša je besmrtna i ona boravi u zemaljskom tijelu koje je vrijeme ispitivanja. Duša se rađa čista, a prilikom odlaska iz svog doma svjetlosti na zemlju biva pokvarena sa sedam poroka, koje pokupi prolaskom kroz sedam planetarnih sfera (primjerice požudu s Venere). Na zemlji čovjek ima priliku skinuti teret poroka kombinacijom moralnog življenja i znanja koje mu se otkriva u misterijama. Postojalo je uvjerenje da nakon čovjekove smrti Mitra sudi prilikom borbe anđela i demona za pokojnikovu dušu. Ako bi dobra djela nadjačala ona loša, duša bi ponovno uzišla na nebo. No ni tu nije bio kraj jer bi duša putem morala zastrašiti ili nadmudriti duhovna bića koja su je pokušala spriječiti.¹⁰³ Vjerovanje u putovanje duše pokazuje kolika je bila važnost astralnih simbola za kult Mitre. Za razliku od drugih popularnih kultova, čija su se božanstva redovito rađala i umirala, za Mitru se vjerovalo da je, poput ljudi, jednom rođen. Nakon što je učinio brojna dobra i pravedna djela uzašao na nebo, odakle čuva svoje sljedbenike.¹⁰⁴

Dualizam je bilo važno načelo mitraističkog vjerovanja, koje je dotad bilo potpuno nepoznato rimskoj religiji. Mitra je u rimskom religijskom sustavu preuzeo ulogu dobrog boga Ahura-Mazde i svojim posvećenicima nalagao je određena stroga pravila. Umjesto pukog izbjegavanja grijeha postojao je čitav niz pravila čistog i moralnog života. Taj kreposni neoženjeni bog nije odobravao nerazboritu plodnost prirode nego čistoću duha. „Nijedan istočni kult nije nudio tako strogi sustav kao što je to činio Mitrin kult. Nijedna druga vjera nije bila čudoredno tako uzvišena niti je postigla takav utjecaj na ljudska srca i duše.“¹⁰⁵

¹⁰¹ Cary, M., Scullard, H., H., *A History of Rome: Down to the Reign of Constantine*, str. 483.

¹⁰² Mitraist je moderan naziv za Mitrinog štovatelja. Mitrini sljedbenici sebe su nazivali *syndexioi*, što bi opisno značilo „oni koji su povezani rukovanjem.“

¹⁰³ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 121.

¹⁰⁴ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 50.

¹⁰⁵ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 109.

No, ključ popularnosti Mitrinog kulta nije bio toliko u samoj teologiji, koliko u ikonografiji koja obiluje jednostavnim, ali snažnim slikama.¹⁰⁶

4.1.2. Mitreji

Gotovo sva saznanja o rimskom štovanju Mitre potječu iz mitreja, svetišta koja nisu bila ni približno raskošna kao ona Kibele ili Izide, ali su bila puna simbolike. Mitreji su bile male prirodne špilje ili manje građevine koje podsjećaju na špilju u kojima je bilo mjesta za dvadesetak štovatelja koji bi sjedili na klupama uz zidove. Glavno svetište bilo je duguljasto, a obli strop predstavljao je nebeski svod sa znakovima zodijaka. Često su stropovi bili ukrašeni zvijezdama i brojnim drugim ukrasima koji su trebali ojačati prisutnost božanstva.¹⁰⁷

Mitreji su namjerno pravljene za manje grupe ljudi među kojima se tako razvijao osjećaj povjerenja i zajedništva. U njima se lakše moglo stvoriti prijateljske odnose i održavati čvrstu hijerarhiju članova kulta.¹⁰⁸ Prema pronađenim popisima, broj vjernika u jednom mitreju je varirao od 10 do 36.¹⁰⁹ Na kraju prostorije svakog mitreja nalazio se reljef koji je prikazivao ono što se smatralo najvećim Mitrinim postignućem, prikaz *tauroktonije*, odnosno scena Mitrina klanja bika. Uz nekoliko iznimki, ta scena na reljefima dosljedna je u cijelom Rimskom Carstvu. Obično je Mitra prikazan kako nosi perzijsku odjeću: frigijsku kapu, plašt, tuniku i hlače.¹¹⁰ Prema predaji, podivljali bik bio je prvo stvorenje Ahura-Mazde, a upravo je Mitra dobio zadaću ukrotiti ga. Prvo je uhvatio bika i odveo u špilju (to se smatra objašnjenjem zašto su svetišta ispod zemlje), ali je bik uspio pobjeći. Mitra ga je opet pronašao i zgrabio ga lijevom rukom za nozdrve i povukao glavu unatrag, a bodežom u desnoj ruci zaklao je bika. Iz krvi bika poteklo je klasje i sav život na zemlji. Zli bog Ahriman poslao je svoje sluge, zmiju, mrava i škorpiona da piju bikovu krv, ali se novi život već proširio zemljom. U ovome činu Sol je postao Mitrin saveznik i prepustio mu primat.¹¹¹ Sol je personifikacija raznih sunčevih kultova štovanih i na istoku i na zapadu. Zanimljivi su i likovi Cautes i Cautopates, koji se često nalaze na rubovima Mitrinih reljefa. Cautes drži baklju okrenutu prema gore i povezan je s bikom te označava izlazeće sunce, jutro i proljeće. Cautopates drži baklju okrenutu prema dolje i povezan je s likom škorpiona. On označava zalazeće sunce, sumrak i zimu. Upravo je to glavna simbolika

¹⁰⁶ Palombo, Giovanna, „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, *Ex Post Facto: Journal of History Students at San Francisco State University*, SF State University, SF, vol. 15, br. 1, 2006., str. 147.

¹⁰⁷ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 48.

¹⁰⁸ Palombo, G., „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, str. 155.

¹⁰⁹ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 288.

¹¹⁰ Isto, str. 150.

¹¹¹ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 47.-48.

mitraizma, borba između svjetla i tame, života i smrti, dobra i zla.¹¹² Unatoč perzijskom ruhu, Mitrina je slika bila privlačna rimskim vojnicima zbog toga što je Mitra predstavljao sliku snage, hrabrosti i nepobjedivosti. Čin ubijanja koji Mitra obavlja nije vojnicima neobičan niti misteriozan, predstavljao je bitku i borbu s neprijateljem, a bik je bio sila koju je trebalo pokoriti, kao što su Rimljani pokoravali svoje neprijatelje.¹¹³ Druga najvažnija scena u mitrejima bio je prikaz svetog obroka Mitre i Sola i najčešće se reljef nalazio na stražnjoj strani kamena koji je prikazivao scenu klanja bika. Na prikazu su uvijek Mitra i Sol zajedno, a ponekad i sa svojim vjernicima. Smatralo se da se sveti obrok odvijao nakon što je Mitra učinio brojna dobra djela za čovječanstvo i nakon toga bio uznesen na nebo.¹¹⁴

Dokazi potvrđuju da su članovi kulta prvenstveno bili vojnici, ali da je bilo i carskih službenika, trgovaca, robova i dr. Kult se sastojao od sedam stupnjeva inicijacije kroz koje je inicijant sporo napredovao. Velik broj štovatelja nikad nije napredovao iznad prvog stupnja zbog manjka predanosti, učenosti ili materijalnih sredstava kojima bi osigurao troškove prijelaza. Prije inicijacije, pojedinac je morao proći razdoblje pripreme i zakleti se da neće otkriti ništa o obredu. Niži stupnjevi redom su bili: *Corax*, *Nymphus* i *Miles*, koji su smatrani slugama (*servitors*). Viši stupnjevi bili su: *Leo*, *Perses*, *Heliodromus* i *Pater*. Ova hijerarhija u mnogome podsjeća na vojničku hijerarhiju i to je razlikovalo mitraizam od drugih misterijskih kultova. To bi mogao biti jedan od razloga zašto mu nisu pristupale žene, koje nisu bile zastupljene u vojsci. Autori Beard, North i Price čak navode da je mizoginija u mitraizmu bila izraženija nego u službenom rimskom kultu. Simbolizam kulta Mitre, navode autori, žene prikazuje kao „štetne hijene“, životinje koje su smatrane antitezom civiliziranih vrijednosti.¹¹⁵

Pater je bio voditelj jedne mitraističke zajednice i svi su mu članovi bili podređeni i smatrali ga utjelovljenjem najviše vlasti. Kao obilježja svoje vlasti nosio je frigijsku kapu, Saturnov srp i poseban prsten. On je odlučivao o primanju novih članova u kult, nadgledao je obrede te bio zadužen za inicijaciju i napredovanje u hijerarhiji.¹¹⁶ Cijeli proces inicijacije uključivao je ponekad simbolični, a ponekad i pravi test izdržljivosti. Postojalo je žigosanje, test izdržljivosti na vrućinu i hladnoću, post, bičevanje i pješaćenje. Postojala je podjela dnevnih službi, a održavala se i svojevrsna pričest u spomen na gozbu Mitre i Sunca na kojoj se pilo vino.¹¹⁷ Primanje u zajednicu simbolično se obilježavalo rukovanjem inicijanta s poglavarom *Paterom*, a

¹¹² Ferguson, J, *The Religions of the Roman Empire*, str. 121.

¹¹³ Palombo, G., „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, str. 151.

¹¹⁴ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 50.

¹¹⁵ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 298.

¹¹⁶ Palombo, G., „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, str. 155.-156.

¹¹⁷ Ferguson, J, *The Religions of the Roman Empire*, str. 112.

cijela zajednica bila je ujedinjena zakletvom. Ta zajednica nije bila samo na duhovnoj razini nego su si članovi često međusobno pomagali, primjerice financijski.¹¹⁸ U kult su mogli pristupiti i oni koji su pored Mitre štovali druga božanstva te su se u mitrejima često nalazili i brojni drugi kipovi.¹¹⁹

Premda neki govore da je štovanje Mitre dijelom proizašlo iz štovanja Kibele, od koje je preuzet obred taurobolije¹²⁰, to vjerojatno nije istina. Prije svega, većina mitreja bila je premalena za takve obrede i, iako postoje pojedinačni primjeri koji dokazuju da su pripadnici Mitrina kulta prakticirali tauroboliju, to nije bila raširena praksa.¹²¹ To je vjerojatno posljedica toga što su Mitrini sljedbenici slobodno mogli štovati i druga božanstva te što su njegovali dobre odnose s pripadnicima Kibelina kulta.

Popularnost Mitre svoj će vrhunac doživjeti poistovjećivanjem s kultom sunca, poznatim kao *Sol Invictus* („Nepobjedivo sunce“).

4.2. Sol Invictus

Dolaskom Severske dinastije na vlast u Rimu štovanje kulta Sola postalo je dominantno u Rimu i od tada postaje jedna od točaka okupljanja čitavog Carstva. Car Elagabal bit će prvi koji će izraziti težnju za uvođenjem monoteizma na čelu s vrhovnim bogom Solom. Car Elagabal rođen je u Emesi gdje je bio pripadnik nasljednog svećenstva lokalnog božanstva sunca. Tek kad je proglašen carem, prvi put se zaputio u Rim gdje je pokušao nametnuti božanstvo kojem je služio kao vrhovno božanstvo Rima. Iako se to trudio postići sinkretizmom s ostalim božanstvima, njegovi postupci naišli su na neodobravanje te je ubijen. Kult Sola su rimski carevi i dalje nastojali postaviti kao vrhovni kult Rimskog Carstva.¹²²

Nakon Severske dinastije došlo je do perioda političke krize poznatog pod nazivom „kriza 3. stoljeća“ koja je gotovo prijetila raspadom Rimskog Carstva. U Carstvu je vladala vojna anarhija, a Carstvo se podijelilo na tri dijela, te je, osim rimskog, postojalo Galsko i Palmirsko Carstvo. 270. g. na vlast je došao car Aurelijan koji je nastojao uvesti božanstvo koje će mu koristiti u ponovnom duhovnom i političkom ujedinjenju Carstva. Uspješnim vojnim kampanjama i uvođenjem kulta Sola to mu je i uspjelo. Nakon što je razriješio veliku političku krizu Carstva na Istoku, pobijedivši kraljicu Palmire Zenobiu, 273. g. podigao je veliki hram

¹¹⁸ Palombo, G., „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, str. 158.-160.

¹¹⁹ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 48.

¹²⁰ Cary, M., Scullard, H., H., *A History of Rome: Down to the Reign of Constantine*, str. 483.

¹²¹ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 112.

¹²² Isto, str. 52.

boga Sola i uveo štovanje monoteističkog kulta pod nazivom *Sol Invictus* („Nepobjedivo Sunce“).¹²³ Aurelijan je usput njegovao i vlastiti kult te se na novčićima dao prikazati sa zvjezdanom krunom i nazvao se titulom *dominus et deus* („gospodar i bog“).¹²⁴ U ovom kontekstu je važno to što se boga Mitru počelo poistovjećivati s kultom Sola. U perzijskim mitovima Mitra i Sol su razdvojena božanstva, ali su se često ispreplitala kada se kult Mitre počeo štovati u Rimskom Carstvu. U mitrejima se često moglo pronaći oltare posvećene Mitri Sol Invictusu, a njegovo poistovjećivanje sa Solom pomoglo je da mitraizam dobije službenu carsku potporu i zaštitu te da naglasi univerzalni karakter božanstva Mitre.¹²⁵

Drugo najvažnije razdoblje bit će na početku 4. stoljeća. Nedugo nakon abdikacije, 308. g., car Dioklecijana održat će sastanak sa svojim nasljednicima u Carnuntumu. Nakon što je susret zaključen, posvetili su velik oltar i proglasili Mitru nepobjedivim suncem i zaštitnikom carske vlasti, te je obnovljen mitrej u istom gradu. Ta posveta učvrstila je Mitru vrhovnim božanstvom Carstva i osigurala mu glavno mjesto u sinkretističkom kultu Mitre Sol Invictusa.¹²⁶

Iako je takvo štovanje Mitre i Sola imalo monoteističku narav, ono se lako moglo uklopiti u poganstvo i, prema nekima, postat će glavna prijetnja kršćanstvu u njegovu širenju.¹²⁷ Mitraizam će tada biti na svom vrhuncu, ali će se ubrzo nakon toga na primjeru cara Konstantina pokazati koliko je popularnost kulta počela ovisiti o carskoj vlasti. Još jedan kratak uzlet bit će u vrijeme cara Julijana Apostata, koji je od djetinjstva bio uključen u kult i kasnije stekao najviši stupanj (*Pater*). Nakon njega je kult polagano gubio utjecaj i moć te ustupio svoje mjesto kršćanstvu.¹²⁸

4.3. Mitraizam i kršćanstvo

Dok se diljem Rimskog Carstva širilo štovanje Mitre, svoju popularnost polako je stjecala još jedna vjera, koja je izvorište imala na Istoku - kršćanstvo. Mnogi autori ističu „borbu“ tih dviju vjera, a najčešće se naglašavaju sličnosti koje ih povezuju: vjerovanje u djelotvornost sakramenata, čišćenje krštenjem, pričest kruhom i vinom, post i odricanje, vjerovanje u besmrtnost duše, posljednji sud i vječni život blaženih na nebu, a grešnika i demona u paklu.¹²⁹

¹²³ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 54.

¹²⁴ Cravetto, E. (ur.), *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 621.-622.

¹²⁵ Palombo, G., „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, str. 152.

¹²⁶ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 56.

¹²⁷ Allan, T., *Velike civilizacije: život mit i umjetnost, 3. knjiga, Stari Rim*, str. 133.

¹²⁸ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 56.

¹²⁹ Žeželj, M., *Rano Rimsko Carstvo: izbor tekstova*, str. 93.

Rođenje Mitre kao Nepobjedivog Sunca slavilo se 25. prosinca (što će kršćani preuzeti kao Božić) i sveti dan mitraista, kao i kršćana, bila je nedjelja.¹³⁰

Kršćanstvo će u konačnici nadvladati sve poganske kultove u Rimskom Carstvu, pa tako i Mitrin, a zalazak Mitrina kulta uzrokovat će nekoliko faktora. Za razliku od kršćanstva, mitraizam je uživao stalnu naklonost carske vlasti te su ulagana sredstva za obnovu mitreja. Oslonac u carskoj vlasti pokazat će se pogubnim kad na vlast dođu carevi poput Konstantina i Teodozija, nakon čega će se mitraizam još kratko održati u udaljenim provincijama. Sposobnost mitraizma prilagođavanju području na koje dospije pokazala se pogubnom na duže staze jer je od svih kultova bio najviše sinkretistički, što je dovelo do toga da izgubi koheziju i snagu. Ono što je još mitraizam urušavalo iznutra bila je isključivost članstva samo za muškarce, čime je znatno smanjen broj vjernika.¹³¹ To je također dokaz da se ne može govoriti o neprestanoj „borbi“ kultova za prevlast jer je isključivost članstva imala ranije navedeni razlog.

Kršćani su oslonac u carskoj vlasti definitivno dobili krajem 4. stoljeća te će tad započeti s iskorjenjivanjem mitraizma. Ističe se da je upravo dualizam mitraizma, borba između dobra i zla, utjecao na razvoj srednjovjekovnih hereza s kojima će se kršćanstvo kasnije boriti. „Mitrin je kult bio uništen, ali se njegov utjecaj prenio na srednjovjekovne hereze i tako u drugom obliku nastavio borbu s kršćanstvom.“¹³²

¹³⁰ Tripolitis, A., *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, str. 55.

¹³¹ Isto, str. 58.-59.

¹³² Žeželj, M., *Rano Rimsko Carstvo: izbor tekstova*, str. 93.-94.

5. Sirijska božanstva

Vojnim uspjesima na istoku Gnej Pompej će 64. g. pr. Kr. pripojiti Siriju Rimskoj Republici. Otad će se granice provincije širiti i postati okosnica za obranu Republike, a potom i Rimskog Carstva u ratovima s Partima. Sirija će postati jedan od glavnih izvora bogatstva Rimskog Carstva, prije svega kao važan izvor dobara, vojnika, trgovaca, ali i božanstava koja će s njima doći. I drugdje u Carstvu postojale su takve provincije, ali Sirija je posebna po tome što su se svi navedeni elementi našli na jednom mjestu.¹³³ U samoj Siriji ni prije dolaska Rimljana nikad nije postojala homogena vjera i organizirani religijski sustav jer su plemena u različitim regijama štovala brojna božanstva. Stanje se neće puno promijeniti ni kad Rimljani zavladađu tim područjem jer će lokalno stanovništvo nastojati očuvati svoju vjeru.¹³⁴

Komunikacija ljudi i dobara pridonijet će širenju raznih sirijskih božanstva rimskim teritorijima, s više ili manje uspjeha, ali poneka će steći veliku popularnost među nižim slojevima društva. Postoji više kultova koji nisu toliko popularni, ali ih valja spomenuti u ovom kontekstu. Prije svega, bog Adonis, koji je dobio svoju ulogu u grčkim mitovima i čije je ime i danas sinonim za sladunjav tip muške ljepote. Zatim Duzares i Alat, božanstva koja potječu iz Arabije, a potom su prešla u Siriju.¹³⁵ Jedan hram u vrijeme Nerona bit će podignut na brežuljku Janikulu u čast Hadada, sirijskog boga groma i oluje te zaštitnika plodnosti polja. Hadad je prikazivan s rogatom krunom, bradom, gustom kosom i gromom u ruci.¹³⁶ Često je sirijsko stanovništvo koje je stiglo u Rim podizalo svetišta o svom trošku. Tako su na zapadnoj obali Tibera stanovnici podrijetlom iz Palmire podigli svetište palmirskih bogova te su na tom mjestu stajale posvete na grčkom, latinskom i aramejskom jeziku. Svetište je izgrađeno 36. godine što znači da je do tog vremena bilo dovoljno vjernika koji su financirali njegovu izgradnju. Natpisi svjedoče da je osim stanovnika Palmire bilo vjernika i među lokalnim rimskim stanovništvom.¹³⁷ Ostala božanstva čije se štovanje nije osobito ukorijenilo u rimskom religijskom sustavu različite su varijacije Sola (osim onog službenog kulta koji će uspostaviti car Aurelijan), Jupiter Damascenus, Sarepta, Bel iz Apameje, Azizos i dr.¹³⁸

¹³³ Grainger, John, D, *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, Routledge, Oxford; New York, 2018., str. 1

¹³⁴ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, str. 103.

¹³⁵ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 98.

¹³⁶ Cravetto, E. (ur.), *Povijest 5: Kasno Rimsko carstvo i rani srednji vijek*, str. 166.

¹³⁷ Grainger, J., D, *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 148.

¹³⁸ Isto, str. 198.-200.

Od svih božanstava sirijskog podrijetla, tri su dominantna: Jupiter Heliopolitanus, Jupiter Dolihen i Atargatis. Kada su u pitanju prva dva božanstva, njihova imena upućuju na sinkretizam u kojem se lokalno vrhovno božanstvo stapa s rimskim Jupiterom i pridodaje ime grada iz kojeg potječe (Heliopolis/Baalbek i Dolihe). Prema tome, teško je govoriti o tome da su se ta dva kulta proširila u svom izvornom sirijskom obliku, ali ih se uvijek ubraja u božanstva sirijske regije.¹³⁹

Štovanje Jupitera Heliopolitanusa bilo je geografski vrlo rašireno - od Sirije do Britanije. Međutim, unatoč raširenosti i činjenici da je postojalo i veliko svetište u samom Rimu, kult se među stanovništvom nigdje nije dublje ukorijenio. Ponegdje su pronađene posvete Jupiteru Heliopolitanusu, ali se uglavnom radi o posvetama trgovaca i vojnika koji su prolazili raznim područjima.¹⁴⁰

5.1. Atargatis

Prva sirijska božica koja je stigla u Italiju bila je Atargatis, čije je glavno svetište bilo u gradu Hierapolis-Bambyke (grčko i aramejsko ime)¹⁴¹. Njezino štovanje potječe još iz doba vladavine Hetita i bilo je rašireno diljem Mezopotamije, a jedna je od rijetkih božanstava koje je štovano u gotovo čitavoj Siriji.¹⁴² Utjecaji helenizacije i romanizacije nikad nisu potisnuli sirijske običaje u njezinom glavnom svetištu, te će za Grke i Rimljane kult uvijek ostati posebno egzotičan. Štovanje kulta bilo je u prvom redu privlačno ženama jer je u jednoj od njezinih manifestacija Atargatis bila zaštitnica porođaja. U svom drugom obliku bila je zaštitnica plodnosti, s prigodnim erotskim obredima, a u tom slučaju bila je prikazivana s klipovima kukuruza.¹⁴³ Žito i rog izobilja (*cornucopia*) također su simboli koju su manifestirali Atargatis kao božicu plodnosti, a kao zaštitnica divljih zvijeri sjedila je, poput Kibebe, na tronu okružena lavovima.¹⁴⁴ Ukupno gledano, Atargatis je na Bliskom Istoku predstavljala moćno božanstvo s brojnim zadaćama i pri širenju zapadom Rimske Republike i Carstva dobit će mnoštvo imena od kojih su najčešće korištena Atargatis i Dea Syra.¹⁴⁵

Prijelaz kulta božice Atargatis iz Sirije u Italiju nije se odvio grčkim posredovanjem jer su štovanje na Siciliju u 2. st. pr. Kr. direktno donijeli sirijski robovi. Za njih je Atargatis bila spasiteljica robova, no kult će u Sirakuzi početi štovati i vladajući slojevi grada. Sirijski robovi u

¹³⁹ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 283.

¹⁴⁰ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 166.

¹⁴¹ Grad Hierapolis-Bambyke ne treba pomiješati s gradom Hierapolisom u današnjoj Turskoj.

¹⁴² Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 167.

¹⁴³ Isto, str. 168.

¹⁴⁴ Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, str. 17.

¹⁴⁵ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 168.

Rimskoj Republici su bili posebno cijenjeni i njihov sve veći priljev počeo predstavljati opasnost. „Već zbog svoje brojnosti predstavljali su opasnost, a Rimljani su smatrali da su opasne i ideje što su ih sa sobom donosili robovi, ali i sirijski trgovci.“¹⁴⁶ Godine 134. pr. Kr. došlo je do krvavog ustanka robova koji je opustošio Siciliju. Rob koji je poveo ustanak rekao je da je zapovijed primio direktno od same božice Atargatis.

Obredi božice Atargatis uvelike su podsjećali na Kibeline i uključivali su urlanje i ekstatične kretnje eunuha praćene zvukovima frula. Također bi često došlo do bičevanja i prolijevanja krvi, a publika bi nakon toga davala priloge sudionicima povorke.¹⁴⁷ Vladajući rimski sloj smatrao je takve obrede previše degutantnima, ali su štovanje božice prilagođavali svojim potrebama. Povezanost Kibe i Atargatis očitovala se u zanimljivom slučaju svećenika u Brundiziju, koji je krajem 1. stoljeća u jednom hramu služio obje božice. To se ponekad događalo jer brojni sirijski sljedbenici božice Atargatis u Italiji na početku nisu imali svetišta u kojima bi je štovali. Tako su se povezali sa svećenicima Kibe, s kojima su dijelili imovinu.¹⁴⁸

Dva glavna centra štovanja Atargatis u Italiji postat će Puteoli i Rim. Puteoli je bio značajna luka i rimski emporij za opskrbu hranom, te su prirodno u grad dolazili brojni trgovci i dobra iz čitavog Mediterana, pa tako i bogati bliskoistočni trgovci.¹⁴⁹ Oni su njegovali kultove brojnih sirijskih božanstava (Melkarta, Atargatis, Duzaresa i dr.), kao i već ustaljene orijentalne kultove, poput Kibelina ili Izidina. Takav vjerski utjecaj učinit će Puteoli sličnijim orijentalnom nego rimskom gradu u prvim nekoliko stoljeća poslije Krista.¹⁵⁰ S druge strane, u samom Rimu opet će postojati nastojanje odvajanja rimskih i nerimskih elemenata orijentalnih kultova. Jedan kip Atargatis u Rimu više je podsjećao na rimsku matronu nego na egzotično sirijsko božanstvo. Ipak, prikazana je s nekim poznatim sirijskim simbolima, poput zrcala i vretena te je okružena malim lavovima i okrunjena polumjesecom. Iako su vojnici širili kult božice u druge krajeve, ipak nema dokaza prisutnosti kulta u Galiji, Germaniji, Hispaniji i sjevernoj Africi.¹⁵¹

¹⁴⁶ Perowne, S., *Rimska mitologija*, str. 98.

¹⁴⁷ Isto, str. 98.

¹⁴⁸ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 169.

¹⁴⁹ Isto, str. 169.

¹⁵⁰ Ball, Warwick, *Rome in the East: The transformation of an Empire*, Routledge, London, New York, 2002., str. 398.

¹⁵¹ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 170.-172.

5.2. Jupiter Dolihen

Među brojnim sirijskim božanstvima koja su štovana u Rimskom Carstvu, Jupiter Dolihen¹⁵² imat će najveći broj vjernika i biti dobro prihvaćen u rimskom religijskom sustavu. Autor Grainger tvrdi da je kult bio rašireniji i od Mitrina te da je kršćanstvo jedina vjera koja se mogla usporediti brojem vjernika s Jupiterom Dolihenom. Gotovo da nije postojala rimska provincija u kojoj ovo božanstvo nije štovano, a u Rimu je postojao dobro ustrojen stalež svećenika i izgrađeni su hramovi kakve nije imalo nijedno sirijsko božanstvo.¹⁵³

Dolih je bio gradić u Komageni u kojem je postojalo manje svetište posvećeno božanstvu neba i munja. Kult tog božanstva potječe iz doba Hetita i u Dolihu je štovana njegova lokalna verzija. Grad će dobiti svoje ime u vrijeme Aleksandrovih osvajanja Perzije, a lokalno božanstvo u njemu će se u vrijeme Seleukida lako spojiti sa Zeusom/Jupiterom. I u vrijeme helenizacije štovanje kulta ostalo je u rukama lokalnih Sirijaca.¹⁵⁴ Postojao je ustrojen stalež nasljednog svećenstva, vjerojatno po uzoru na mage u zoroastrizmu i Dolihenovi oltari nalikovali su njihovim plamenim oltarima.¹⁵⁵ Augustove vojne kampanje na istoku značile su stalnu prisutnost rimskih legija u Siriji i popunjavanje njihovih brojeva domaćim stanovništvom. Vjerojatno su neki među njima štovali Jupitera Dolihena i zbog činjenice da je predstavljao boga ratnika (prikazivan je sa sjekirom). Štovanje Jupitera Dolihena proširit će se Rimskim Carstvom nakon Trajanovih ratovanja na istoku kada će „sirijske“ legije biti raspršene ostatkom Carstva. Početno širenje bilo je u samom Rimu, Africi, Panoniji i Meziji i tijekom sljedećih četrdeset godina nastavlja se širiti prema Germaniji i Britaniji, gdje će steći veliku popularnost.¹⁵⁶ Od svih provincija Carstva najveći broj spomenika Jupitera Dolihena nađen je u Panoniji. Zavjetni natpisi pokazuju da su se vojnici gornjopanonskih legija X i XIV isticali kao osobiti štovatelji kulta i da je kult bio jače razvijen u Gornjoj nego Donjoj Panoniji. Sudeći po jednom natpisu pronađenom u Gorsiumu (u današnjoj Mađarskoj), može se pretpostaviti da su Severi značajno propagirali taj kult.¹⁵⁷

Kult Jupitera Dolihena nije bio isključivo vezan uz vojnike koji su ga širili i postojale su civilne zajednice diljem Carstva za čije su duhovne potrebe brinuli svećenici kulta. U natpisima se spominje puno veći broj svećenika nego što je bilo hramova posvećenih Jupiteru Dolihenu, pa se

¹⁵² Kameni ostaci pokazuju da ga se gotovo uvijek nazivalo punim imenom *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*.

¹⁵³ Grainger, J., D, *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 172.

¹⁵⁴ Isto, str. 172-173.

¹⁵⁵ Ball, W., *Rome in the East: The transformation of an Empire*, str. 437.

¹⁵⁶ Grainger, J., D, *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 180.-183.

¹⁵⁷ Pinterović, Danica, *Mursa*, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 2014., str. 319.

pretpostavlja da su i bez hrama služili zajednici tamo gdje je postojao dovoljan broj vjernika. Uz hramove i svetišta kulta, upravo su svećenici najbolji pokazatelj sirijskog utjecaja u Rimskom Carstvu. Oni su najčešće imali semitska imena, ali i grčka, što je logično s obzirom na utjecaj helenizma u Siriji. Najviše sirijskih svećenika Jupitera Dolihena zabilježeno je na Balkanu, u Panoniji, Meziji, Trakiji i Daciji.¹⁵⁸ Iako osim imena nema drugih dokaza, postoji pretpostavka da je većina tih svećenika potekla iz hrama u Dolihu, što bi se moglo smatrati nekom vrstom organiziranog svećenstva Jupitera Dolihena u cijelom Rimskom Carstvu.

Štovanje kulta u Rimu jasno se može pratiti od sredine 2. stoljeća i jedan natpis svjedoči da je u to vrijeme postojao hram na Aventinu. Pretpostavlja se da je vjerojatno postojalo i starije svetište iz vremena cara Augusta. Zapisi upućuju na to da je zajednica štovatelja u tom hramu bila potpuno civilna i da su se dijelili hijerarhijski.¹⁵⁹ Najvažniji u toj hijerarhiji nisu bili svećenici, nego patroni hrama koji su se međusobno nazivali braćom. Može se slobodno reći da je taj hram postao pomodno mjesto za najvišu klasu i samo su imena pojedinih patrona bila uklesana u hramu. U Rimu su postojala još najmanje dva hrama čiji su štovatelji bili većinom vojnici i nalazili su se na Eskvilinu.¹⁶⁰ Vidljivo je da je Rim bio središnje mjesto štovanja božanstva, s tri hrama i zajednicom vjernika koja je te hramove održavala. Postavlja se pitanje zašto su ti ljudi štovali Jupitera Dolihena kad je Jupiter, kao vrhovno božanstvo rimskog panteona, već imao hram na Kapitoliju i bio simbol rimske moći. Za pretpostaviti je da su hramovi Jupitera Dolihena bili intimnije mjesto za susret jedne zajednice i da je kult imao misterijska obilježja, ali bez strogih pravila kao u slučaju mitraizma. Autori još nisu složni oko uloge žena u kultu Jupitera Dolihena. Postoji pretpostavka da su žene ostale na margini i samo ponekad prinosile žrtve u svetištima.¹⁶¹ Recentnija pretpostavka je da su žene često bile štovateljice kulta i postoji nekoliko materijalnih ostataka koji idu tome u prilog, no još uvijek ne izjednačavaju njihov položaj s muškarcima.¹⁶²

Iako je vidljivo da su kult Jupitera Dolihena i Mitrin kult imali velik broj poklonika i bili dobro uklopljeni u rimski religijski sustav, oni nisu imali niti jednu svetkovinu u službenom rimskom vjerskom kalendaru.¹⁶³

¹⁵⁸ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 186.

¹⁵⁹ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 275.

¹⁶⁰ Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 178.-179.

¹⁶¹ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, Volume 1: A History*, str. 298.

¹⁶² Grainger, J., D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 182.

¹⁶³ Perinić, Muratović, Ljubica, „Vojnički kultovi u Mursi“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 36, br. 1., AMZ, Zagreb, 2004., str. 99.

Iako je zanimljiva, s rezervom treba uzeti pretpostavku autora Graingera da bi kult Jupitera Dolihena mogao nadvladati kršćanstvo u Carstvu, da su carevi Aurelijan i Dioklecijan umjesto Sola i Mitre izabrali Dolihena za svoje vjerske revolucije.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Grainger, J., D, *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, str. 190.

Zaključak

Kada se govori o bilo kakvom utjecaju na rimsku religiju gotovo je nemoguće raspolagati konkretnim brojevima jer se interpretacija uglavnom temelji na epigrafskim ostacima i klasičnim izvorima. Pa ipak, na temelju podataka navedenih u radu može se zaključiti da su orijentalni kultovi bili među najpopularnijim stranim kultovima na cijelom rimskom prostoru. Jedva da postoji rimska provincija u kojoj nije bio raširen barem jedan orijentalni kult, na što posebno upućuje uniformnost materijalnih ostataka u matičnoj zemlji i udaljenim krajevima. Širenje kultova bilo je moguće zbog intenziviranja putovanja, trgovine i ratovanja i širili su ih robovi, trgovci i vojnici. Orijentalni kultovi sa sobom su donijeli bogatstvo obreda i ceremonija te misterijsku narav štovanja, nešto što se nije moglo pronaći u tradicionalnoj rimskoj religiji. Za rimski vladajući sloj festivali Kibeke, Atisa i Atargatis bili su primitivni i devijantni, a ipak, izgleda da su upravo svojom osebnosti privlačili široke slojeve stanovništva. Mitraizam je sa sobom donio svu egzotičnost onoga što je odgovaralo rimskoj slici Istoka. Ključan element u popularnosti orijentalnih kultova bila je njihova misterijska narav. Ona je omogućavala dublje religijsko iskustvo i osjećaj osobne povezanosti s božanskim svijetom. Po prvi put su široki slojevi stanovništva mogli dobiti osjećaj pripadnosti vjerskoj zajednici putem posebnih obreda inicijacije ali i garanciju blaženog života nakon smrti, ukoliko se budu pridržavali moralnih načela. U svemu tome rimska vlast nije imala pasivnu ulogu, nego je ponekad zbog političkih ambicija poticala uvođenje (na primjeru Kibeke) ili je davala punu podršku širenju (Mitra) pojedinog kulta. Očekivano, štovanje orijentalnih kultova u Rimu pokazuje stereotipnu narav. Božice Izida i Atargatis, koje se najčešće prikazuje kao zaštitnice porođaja, majki ili obiteljskog života, bile su popularnije među ženama. S druge strane, Mitra i Jupiter Dolihen, simboli hrabrosti, ratnika i oružja svoje su poklonike gotovo isključivo imali među muškom populacijom. Kibela i Atis zauzimaju središnji položaj na ovome spektru, prije svega zbog univerzalne naravi božice Kibeke. Ipak, vjerojatno je postojala prevaga ženskih štovateljica jer je bog Atis kao eunuh značio osporavanje rimskih patrijarhalnih vrijednosti.

Kao što je ranije spomenuto, iz literature koja govori o ovoj temi stječe se dojam da su se orijentalni kultovi neprestano nadmetali s kršćanstvom, ali i međusobno u borbi za prevlast u Rimskom Carstvu. Međutim, svaka od tih vjera imala je slabosti koje nisu omogućavale dugoročno održavanje, bilo to u smislu ograničavanja članstva ili u nepostojanju čvrstog nauka. Dakako da su se pripadnici svih kultova trudili steći nove obraćenike, ali niti jedna od navedenih orijentalnih vjera ne pokazuje tendenciju prozelitizma. Treba imati na umu da je širenje pojedine

vjere često ovisilo o naklonosti rimskih vladara te će tako kršćanstvo, već duboko ukorijenjeno među stanovništvom Rimskog Carstva, naposljetku i nadvladati progone. Ono što je pritom možda važnije istaknuti je da kršćanstvo nije prva vjera koja je svojim vjernicima obećavala spasenje nakon smrti bez obzira na spol, rasu i društvenu pripadnost, te se tako približila „običnim“ ljudima. Orijentalni kultovi su u većini slučajeva bili usmjereni upravo na eshatološka tumačenja i obećavali blaženi život nakon smrti ukoliko bi se osoba posvetila u kult i živjela moralnim životom. Treba se zapitati jesu li upravo orijentalni kultovi zaslužni za usmjeravanje rimske religije prema kršćanskom monoteizmu.

Popis literature

1. Allan, Tony, *Velike civilizacije: život mit i umjetnost, 3. knjiga, Stari Rim*, 24 sata, Zagreb, 2008.
2. Ball, Warwick, *Rome in the East: The transformation of an Empire*, Routledge, London, New York, 2002.
3. Beard, Mary, North, John, Price, Simon, *Religions of Rome, Volume 1: A History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
4. Cary, Max, Scullard, Howard, H., *A History of Rome: Down to the Reign of Constantine*, Bedford/St. Martin's, s.l., 1976.
5. Chaniotis, Angelos, „Staging and Feeling the Presence of God“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 169-203.
6. Cravetto, Enrico (ur.), *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, EPH, Zagreb, 2007.
7. Cravetto, Enrico (ur.), *Povijest 5: Kasno Rimsko carstvo i rani srednji vijek*, EPH, Zagreb, 2007.
8. Cumont, Franz, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1911.
9. Ferguson, John, *The Religions of the Roman Empire*, Thames and Hudson, London, 1970.
10. Göricke-Lukić, Hermine, *Nekropole rimskodobne Murse*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 2011.
11. Grainger, John, D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, Routledge, Oxford; New York, 2018.
12. Juvenal, *Satires*, 1.3.62., Ramsay, G., G. (ur.), Perseus Digital Library
13. Liberati, Anna Maria, *Drevni Rim: Povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000.
14. Nikoloska, Aleksandra, „The sea voyage of Magna Mater in Rome“, *Histria Antiqua*, vol. 21, br. 21, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012., str. 365.-372.
15. North, John, „Power and Its Redefinitions: The Vicissitudes of Attis“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 279-292.
16. Orlin, Eric, *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, Oxford University Press, New York, 2010.

17. Palombo, Giovanna, „The Roman Cult of Mithras: Religious Phenomenon nad Brotherhood“, *Ex Post Facto: Journal of History Students at San Francisco State University*, SF State University, SF, vol. 15, br. 1, 2006., 145.-164.
18. Perinić, Muratović, Ljubica, „Vojnički kultovi u Mursi“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 36, br. 1., AMZ, Zagreb, 2004., str. 97-112.
19. Perowne, Stewart, *Rimska mitologija*, Otokar Keršovani, Opatija, 1990.
20. Pinterović, Danica, *Mursa*, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 2014.
21. Price, S., R., F., „The place of religion: Rome in the early Empire“, Bowman, Alan, Champlin, Edward, Lintott, Andrew (ur.), *The Cambridge Ancient History vol. 10: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008., str. 812.-847.
22. Roman, Luke, Roman, Monika, *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*, Facts On File, New York, 2010.
23. Šimić, Jasna, Filipović, Slavica, *Kelti i Rimljani na području Osijeka*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1997.
24. Titus Livius, *The History of Rome*, 29.10.5., Gardener, More, Frank (ur.), Perseus Digital Library
25. Tripolitis, Antonía, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, Win. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, 2002.
26. Versluys, John, Miguel, „Orientalising Roman Gods“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, vol. 177, br. 1, Leiden, Boston, 2013., str. 235.-259 .
27. Žeželj, Mirko, *Rano Rimsko Carstvo: izbor tekstova*, Školska knjiga, Zagreb, 1953.